

**HIMANNAA ABBAA QABIYYUMMAAFI MIRGA ABBAA
QABIYYUMMAA LAFA MAGAALAA: XIINXALA DHIMMAA**

*Dassaaleny Biraanuu**

ABSTRACT

This case comment bases itself on the decision rendered by the Cassation Division of Supreme Court of Oromia. It contends that material facts that should be stated in possessory actions and in actions related to landholding rights are different. These two actions protect two different legal interests. While possessory action is an action brought to protect a factual situation (possession) of a person provisionally, action in relation to landholding rights is an action that is instituted to enforce the land rights (title to land) granted to a landholder in case it is violated. In the case under discussion, the Cassation Division of Supreme Court of Oromia has obscured the distinctions between the two types of actions and combined them as one. In this case, all the material facts which should exist to bring a possessory action and all the facts which are required to bring an action in relation to violated landholding right existed cumulatively. The means of proof that are required to establish both actions are also there. Despite the existence of these facts and evidences, the Cassation Division has mingled and decided on the two issues as one on a single file. This decision of the cassation division conflates the material facts of the two actions in a single action; which is procedurally unjust, substantively wrong and thus sets a bad precedent for the lower courts. It has also disclosed that the laws lack clarity regarding whether a title can be pleaded in a possessory action. Thus, in addition to the call for amendment of the laws, it is recommended that possessory actions in relation to land and landholding right action, which according to the relevant laws, constitute different material facts should be treated differently and separately. Even when, a single action that constitutes the material facts of both actions is brought before a court, the court should either order the plaintiff to amend his action or suit so as to ensure its compliance with the relevant laws or the court should, alternatively, for the sake of procedural efficiency and based on the willingness of the parties, allow the parties to plead a title and investigate the two separate issues together, and should try the whole issues on a single file.

Key Words: *Material Facts, Possessory Actions, Actions Related to Landholding Rights, Cassation Division of Supreme Court of Oromia.*

* LL.B (Haramaya University), LL.M (Addis Abeba University), Judge at Supreme Court of Oromia and Trainer at Oromia Legal Training and Research Institute. He can be reached at email address: desalegnberhanu96@yahoo.com

SEENSA

Akka biyya keenyaatti, jecha ‘qabiyyee’ jedhuuf hiikkoon kan kenname Seera Hariiroo Hawaasaa (kana booda SHH) keewwata 1140 jalatti dha. Hiikkoo kana irraas qabiyyeen mirga akka hin taanee fi yaadrimee qabeenya tokko dhugumaan qabatamaatti to’annoo ofii jala galchani argamuu (fact) agarsiisu ta’uu hubachuun ni danda’ama. Akkasumas, mirga qabiyyee lafa magaalaa (landholding right) jechuun immoo mirga itti fayyadamaa namni tokko bu’uura seera liiziitiin yookiin qabiyyee lafaa durii kan seera liiziitiin beekamtii argate irratti qabu ta’uu Labsii Galmeessa Qabiyyee Lafa Magaalaa jalatti ibsameera.¹ Muuxannoowwan biyyoota ambaas, haaluma wal fakkaatuun, qabiyyeen (possession) bu’uuraan mirgaan kan wal hin qabanneefi hariiroo qabatamaa (fact) namni qabeenya waliin qabu kan ilaallatu ta’uu,² mirgi qabeenyaa garuu mirgoota dhala namaa addunyaa kana irratti haala adda addaatiin eegumsi seeraa taasifameef keessaa isa bu’uuraa ta’uu hubachiisu.³

Qabiyyeefi mirga abbaa qabiyyummaatiif eegumsi seeraa kan taasifame ta’ullee, haalli qabatamaan seeraan eegumsa argate kuniifi mirgi kun nama (qaama) biroon sarbamuu danda’u. Qabiyyeen wayita sarbamu himannaan dhiyaatu himannaa abbaa qabiyyummaa (baratamaan haala dhiphaa ta’een ‘himannaa jeequmsaa’ jedhamee kan beekamu) yemmuu ta’u, mirgi abbaa qabiyyummaa wayita sarbamu immoo gosti himannaa dhiyaatu himannaa mirga abbaa qabiyyummaati. Himannaawwan kun hariiroo namni qabeenya waliin qabuuf eegumsa seeraan bifa lamaan taasifameen kan wal qabataniifi kaayyoo garaagaraa kan qabanidha.

Qabiyyee fi mirga abbaa qabiyyummaatiif seeronni bifa armaan olitti eerameen eegumsa kan taasisan ta’ullee, qabatama manneen murtii keessatti, darbee darbee garaagarummaa isaanii hubachuu, haala raawwii SHH keewwata 1140 fi mirga abbaa qabiyyummaa, gosa ragaa himannaawwan kana mirkaneessuuf dhiyaachuu qabuufi firiwwan dubbii mirkanaa’uu qaban irratti rakkoon ni mul’ata. Dhimmi xiinxalaaf kanaaf bu’uura ta’es, dhimma Mana Murtii Aanaa Magaalaa Adaamaatti, himataa Gulummaa Lataa fi himatamaa

¹ Labsii Galmeessa Qabiyyee Lafa Magaalaa, Lak.818/2006, Kwt. 2 (3).

² Andreas Rahmatian, *A Comparison of German Moveable Property Law and English Personal Property Law*, A. Rahmatian: *An Overview of German Moveable Property Law*, 2010, P.10.

³ ፌዴራል ዓይናለም እና የሴፍ አዕምሮ ፣ የማይንቀሳቀስ ንብረትን መብት ለማስተላለፍ የሚደረጉ ውሎች አሰራርና የሕግ አተረጓጎም፣ 2002 (ያልታተመ)።

Qaadii Haajii gidduutti ilaalamee hanga Dhaddacha Ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Oromiyaa (kana booda MMWO) gahee murtii argate dha.⁴

Yaadota armaan olitti ka'an milkeessuuf barreeffamni kun mata-dureewwan xixiqqaa sadii jalatti qoodamee kan dhiyaate yemmuu ta'u, mata-duree jalqabaa jalatti maalummaa qabiyyee fi mirga abbaa qabiyyummaa dhiyeessuuf yaalameera. Itti aansuun mata-duree lammataa jalatti firiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaa fi himannaa mirga abbaa qabiyyummaa xiinxalameera. Dhuma irratti dhimmi qabatamaa dhiyaatee xiinxalamuun yaadni gudunfaa kennameera.

1. MAALUMMAA QABIYYEEFI MIRGA ABBAA QABIYYUMMAA LAFAGAALAA

1.1. MAALUMMAA QABIYYEE

Sirnoota seeraa hordoftoota seera Roomaa durii ta'an keessatti, qabiyyeen (possession) akka mirgaatti⁵ kan hin ilaalamne yemmuu ta'u, namni tokko qabiyyee (possession) qaba jechuuf ulaagaawwan lama guutuu qaba. Ulaagaawwan kunis; dhugumatti qabeenya tokko aangoo ofii jala galchuun qabatamaatti to'achuu fi yaada ofiif yookiin nama birootiif to'achuu ilaallata.⁶ Jechichi adda dureedhaan, hariiroo qabatamaa namaafi qabeenya gidduutti uumamuufi bu'aawwan seeraa hordofsiisu kan ibsu dha.⁷

Seerota biyyoota ambaa keessaas seera biyya Jarman yoo ilaalle, Seerri Hariiroo Hawaasaa biyyattii keewwata 854 jalatti qabiyyeen haala dhugumaan qabatamaatti qabeenya tokko to'achuu kan ilaallatu ta'uufi yaada sammuu abbummaatiin to'achuu akka ulaagaatti kan hin keenye ta'uudha.⁸ Seerri kun, abbaa qabiyyee akka abbaa qabeenyaatti qabeenya to'atee jiruufis ta'e abbaa qabiyyee nama biroo bakka bu'ee qabatee jiruuf mirga himannaa abbaa qabiyyummaa dhiyeessuu eegeera.⁹

⁴ Dhimmi kun Dhaddacha Ijibbaataa MMWotiin Lak.G.404353 ta'e irratti, iyyataa Gulummaa Lataa fi Waamamaa Qaadii Hajii gidduutti ilaalamee dhaddacha gaafa 19/11/2014 ooleen murtii argatedha.

⁵ Andreas Rahmatian, *Olitti yaadannoo* 2^{ffaa}.

⁶ Akkuma 5^{ffaa}.

⁷ Akkuma 6^{ffaa}.

⁸ A.N.Yiannopoulos, *Possession*, Louisiana Law Review, Vol.51, No. 3, Article 8, 1991, P.525.

⁹ Akkuma 8^{ffaa}.

Gara biyya keenyaatti wayita deebinu, biyyi keenya jecha ‘qabiyyee’ jedhuuf hiikkoo kan kennite SHH keewwata 1140 jalatti yemmuu ta’u, bu’uura kanaanis, qabiyyee jechuun haala itti namni tokko wanta tokko qabatamaatti to’atee dhugumatti itti ajaju kan ibsudha.

Qabiyyeedhaaf eegumsa seeraa taasisuun maalif barbaachise gaaffii jedhuun wal qabatee, barreessitoonni tokko tokko qajeeltoon bu’uuraa tumaa: *‘Nama qabeenya tokko to’annoo isaa jala oolfatee jiru adeemsa seeraatiin ala jeequun badii dha’* jedhu ta’uu ibsu.¹⁰ Maalif eegumsi taasifameef kan jedhuuf sababoonni gurguddoon yeroo hedduu eeramanis, kanneen akka: gochoota seeraan alaafi amaloota humna fayyadamuu namni tokko isa qabeenya to’atee jiru irratti uumuu danda’u ittisuudhaan nageenya uummataa eeguu, adeemsa seeraatiin ala ofumaan mirga kabachiifachuun akka hin uumamne to’achuuf ta’uu danda’u.¹¹

Kana malees, qabiyyeen abbaa qabeenyummaa uumuuf ka’umsa ta’uu waan danda’uuf, mirkaneessi isaas mirkaneessa mirga abbaa qabeenyummaa caalaa waan salphatuuf eegumsi kan taasifameef ta’uu barreeffamoonni ni ibsu.¹² As irratti wanti beekamuu qabu eegumsi seeraa kun kan taasifamu qabiyyee humnaan argame yookiin dhoksaadhaan qabame yookiin kan yaada sammuu badaadhaan qabameef akka hin taane dha.¹³

1.2. MAALUMMAA MIRGA ABBAA QABIYYUMMAA LAFAA

Akka seera bulchiinsa lafaa biyya keenyatti, mirga qabiyyee lafa magaalaa (landholding right) jechuun mirga itti fayyadamaa namni tokko bu’uura seera liiziitiin yookiin qabiyyee lafaa durii kan seera liiziitiin beekamtii argate irratti qabu jechuun tumamee jira.¹⁴ Labsiin Liizii ¹⁵ immoo keewwata 6 (4) jalatti qabiyyeewwan osoo qaama ilaallatuun hin hayyamamiin qabaman sirna qabsiisuuf dambiiwwan naannoleen baasan hordofee bu’uura pilaanii magaalaa fi istandardii qoqqoodinsaa qophaa’eeitiin fudhatama kan argatan yoo ta’e sirna liiziitiin kan bulan ta’uu tumeera.

¹⁰ Eric Descheemaeker, The Consequences of Possession (University of Edinburgh School of Law Research Paper Series No 2013/31), P.17.

¹¹ Akkuma 10^{ffaa}.

¹² Akkuma 11^{ffaa}.

¹³ Akkuma 12^{ffaa}, F.16.

¹⁴ Labsii Galmeessa Qabiyyee Lafa Magaalaa, Lak.818/2006, Kwt. 2 (3).

¹⁵ Labsii Haala Qabannaa Lafa Magaalaa Liiziin Taasisuuf bahe, Lak.721/2004, Kwt. 6 (4).

Itti fufuun, labsichi keewwata 5 jalatti haalli addaa kun akkuma jirutti ta'ee, lafa magaalaa sirna liiziitiin ala qabachuunifi hayyamuun dhorkaa ta'uu tumeera. Kanaaf, akka labsii kanaatti gama tokkoon namni dhuunfaa lafa magaalaa sirna liiziitiin ala qabachuu akka hin dandeenye, gama birootiin qaamni mootummaas hayyamuu akka hin dandeenye tumeera. Hayyama malee lafa qabatee yookiin qabachuu qofa osoo hin taane ijaarsa irratti ijaartee yoo argamtehoo kan jedhuuf immoo sadarkaa Naannoo Oromiyaatti Dambiin fooyya'ee bahe, Dambii Lakk.182/2008, duraa duubaan, keewwata 2 (18) fi 2 (17) jalatti qabiyyee seeraan alaafi ijaarsa seeraan alaa kan jedhaman ta'uu ibseera. Dambichi keewwata 56 (4) jalatti qabiyyee karaa seeraan alaa qabame ilaalchisee Ejensiin Misoomaafi Manajimantii Lafa Magaalaa (waajjirri lafaa) akeekkachiisa guyyaa hojii torbaa abbaa qabiyyeetiif kennuun gadi lakkisiisuuf aangoo kan qabu ta'uu tumeera. Labsiin armaan olitti ibsame kun keewwata 35 jalatti, namni seeraan ala qabiyyee lafa magaalaa qabateefi ijaarsa irratti raawwate yakkaan kan itti gaafatamu ta'uus ibseera.

2. FIRIIWWAN DUBBII HIMANNAABAA ABBAA QABIYYUMMAA FI HIMANNAABAA MIRGA ABBAA QABIYYUMMAA LAFAA

2.1. FIRIIWWAN DUBBII HIMANNAABAA ABBAA QABIYYUMMAA

Firiiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaa keessatti hammatamuu qabaniin wal qabatee, muuxannoon biyya Jarman akka agarsiisutti, namni himannaa abbaa qabiyyummaa dhiyeessu haala hanqina qabuun (defective) kan qabate yoo ta'ellee, himannaa dhiyeessuu hin danda'u jedhamee hin dhorkamne.¹⁶ Himannaan kan dhorkaa ta'u himatamaa yookiin abbaa mirgaa himataa dursee qabiyyicha qabate waliin ilaalamee haalli qabannaa himataa hanqina kan qabu yoo ta'edha.¹⁷ Himatamaan garuu deebii ittisaa isaa keessatti qabiyyee himataa jidduu lixuuf (jeequuf) hayyama qabaachuu, haalli itti himataan qabatee jiru hanqina kan qabu ta'uu, fakkeenyaaf dura seeraan ala himatamaa irraa qabiyyicha kan fudhate ta'uu kaasuu ni danda'a.¹⁸

¹⁶Muradu Abdo, Ethiopian Property Law (A Text Book, School of Law, Addis Ababa University, 2012), P.141.

¹⁷Akkuma 16^{ffaa}

¹⁸Andreas Rahmatian, *Olitti yaadannoo 2ffaa*, F.18.

Biyya Faransaayitti garuu, namni himannaa abbaa qabiyyummaa dhiyeessu qabiyyicha hanqina tokko malee (itti fufiinsa, haala ifa ta'ee fi shakkisiisaa hin taaneen) qabachuufi yoo xiqqaate waggaa tokkoof seera qabeessaan qabatee turuu ibsuu qaba.¹⁹ Himannaa abbaa qabiyyummaa qabeenya hin sochooneen walqabatu ilaalchisee, yaada gaariidhaan gochicha raawwachuuni fi qabeenyicha irratti mirga (title) qabaachuun akka ittisaatti dhiyaachuu hin danda'u.²⁰ Haaluma wal fakkaatuun, biyya Ameriikaa, Naannoo Looziyaanaa keessatti qabiyyeen himannaa abbaa qabiyyummaa; himataan akka abbaa qabeenyaatti to'achuu, qabeenyicha guyyaa jeequmsaa dursee wagga tokkoof osoo addaan hin kutiin jeequmsa tokko malee dhugumatti qabatee turuu, dhugumatti qabiyyeen isaa jeeqamuu of keessatti qabachuu akka qabuufi qabeenyichi haala gahaa ta'een ibsamuu akka qabu tumameera.²¹ Yaada fooyya'iinsa seeraa boodarra kennameen, himatamaan himannaa abbaa qabiyyummaatiin himatame, deebii isaa keessatti falmii qabiyyee amanuudhaan dhimma mirga abbaa qabeenyummaa filannoodhaan yookiin bifa birootiin kaasee yoo falme, falmichi gara falmii mirga abbaa qabeenyummaatti jijjiiramuu akka danda'uu qabus akeekameera.²² Biyya Inglizitti garuu himatamaan falmii isaa keessatti mirga seera irraa madde (title) qabaachuu isaa kaasee falmuu akka danda'u seeraan tumameera.²³

Seeronni ammayyaa kamiyyuu himannaa abbaa qabiyyummaa dhiyeessuuf qabeenyicha qabatamaatti to'achuun ulaagaa murteessaa ta'uu ibsu.²⁴ Seerri Hariiroo biyya keenyaas keewwata 1149 jalatti, namni qabiyyeen isaa jalaa fudhatame yookiin jeequmsa irratti jalaa uumame qabiyyeen jalaa fudhatame akka deebi'uuf yookiin jeequmsa uumame akka dhaabbatuuf, akkasumas miidhaa irra gaheef beenyaan akka kaffalamuuf gaafachuu akka danda'u tumeera. Haala kanaan, firriwwan dubbii himannaa keessatti ibsamuu qaban; qabeenyicha dhugumaan to'achuu, qabiyyichi jalaa fudhatamuu yookiin jeeqamuu, namni himatame aangoo yookiin mirga osoo hin qabaatiin jeequu²⁵ yemmuu ta'u, seerummaa gaafatamu immoo; qabeenyi akka deebi'u, jeequmsa

¹⁹ Muradu Abdo, *Olitti yaadannoo 16ffaa*.

²⁰ Akkuma 19ffaa.

²¹ Joseph W. Milner, *Real Actions to Determine Ownership or Possession Under the Proposed Louisiana Code of Civil Procedure*, La. L. Rev, Vol.20, 1959, P.99.

²² Akkuma 21ffaa, F.103.

²³ GL Peiris, *Possession and policy in a modern civil law system*, University of Colombo, Sri Lanka, XVI CILSA, 1983, P.302.

²⁴ Akkuma 23ffaa, F.293.

²⁵ Muradu Abdo, *Olitti yaadannoo 16ffaa*, F.140.

akka dhaabbatuufi beenyaan akka naaf kaffalamu jedhamee ta'uu danda'a.²⁶ Seeruma kana keewwata 1149 (1) irraa akka hubatamutti, himannaa abbaa qabiyyummaa keessatti firiwwan dubbii mirga abbaa qabeenyummaatiin (title) wal qabatan, firiwwan dubbii bu'uuraa (material facts) akka hin taanedha.

Dr. Muraaduu Abdo haaluma wal fakkaatuun falmii abbaa qabiyyummaa keessatti dhimmi mirga abbaa qabeenyummaa (title) rogummaa akka hin qabne, akka ittisaattis ka'uu akka hin dandeenyee fi falmiin himannaa abbaa qabiyyummaa kufaa ta'uun falmii mirga abbaa qabeenyummaa hafaa kan hin taasisne ta'uu kaasuun yaada isaa ibseera.²⁷ Himannaan akkanaa guyyaa qabeenyi jalaa butame irraa yookiin jeequmsa irratti uumame irraa eegalee waggaa lama keessatti (*akka waraabbii afaan Amaaraatti*) yoo hin dhiyaanne ta'e mirgi himannaa dhiyeessuu hafaa ta'uu akka danda'us SHH keewwata 1149 (2) jalatti tumeera.

Gama birootiin, namni himatame mirga gocha himannaa keessatti eerame raawwachuuf isa dandeessisu qabaachuu isaa dafee haala fashaleessuun hin danda'amneen yoo hubachiisuu baate, abbootiin seeraa qabeenyi fudhatame akka deebi'u yookiin jeequmsa uumame akka dhaabbatu kan ajajan ta'uunis seericha keewwata 1149 (3) jalatti tumameera.

Bifa waliigalaatiin, akka seera biyya keenyaatti himataan himannaa abbaa qabiyyummaa dhiyeesse tokko mo'achuuf qabeenyicha qabatamaatti yookiin nama biroodhaaf hanqina malee qabachuu, qabiyyichi jeeqamuu yookiin jalaa fudhatamuu (walakkaan isaa yookiin guutummaatti) mirkaneessuufi himannichi yeroo seeraan taa'e keessatti dhiyaachuu qaba.²⁸ Ulaagaawwan kun ulaagaa mo'uuf guutamuu qabudha malee firiwwan dubbii namni himannaa abbaa qabiyyummaa dhiyeesse mirkaneessuu qabuufi yoo sadarkaa jalqabaatti hin mirkaneessine ta'e osoo gara himatamaatti hin ce'iin himannaa kan kuffisiisu miti.

As irratti akka qajeeltoo bu'uuraatti fudhatamuu kan qabu abbaan qabiyyee kamiyyuu murtiin akkaataa adeemsa seeraatti hanga hin kennamnetti qabeenyicha qabachuufi qabiyyee isaa deebifachuuf mirga qaba kan

²⁶ Akkuma 25^{ffaa}, F.142.

²⁷ Akkuma 26^{ffaa}, F.143.

²⁸ Akkuma 27^{ffaa}, F.144.

jedhudha.²⁹ Biyya akka Faransaayitti hanga mirga qabiyyee (bal'ina lafaa) ilaalchisee waanti shakkisiisu yoo uumame, hanga isaa hubachiisuuf sanadni mirga abbaa qabeenyummaa agarsiisu dhiyaachuu ni danda'a.³⁰

Namni tokko qabeenya hin sochoone fakkeenyaaf, lafa dhugumaan qabatamaatti to'annaa isaa jala oolchee itti ajajaa jira jechuuf laficha guutummaatti qotuu qabaa? dalleessuu qabaa? bu'uura ijaaru eegaluu? gocha qabatamaa laficha irratti osoo hin raawwatiin waraqaa ragaa abbaa qabiyyummaa itti qabaachuun qofti gahaa ta'aa? kkf kan jedhu gaaffii dha. Qabiyyee lafaa to'achuu jechuun itti fayyadamuu, bu'aa irraa sassaabbachuu, ijaarsa irratti gaggeessuu, mukkeen irraa muruun qulqulleessuu ta'uu danda'a.³¹ Qabiyyeen tokko haala gahaa ta'een jeeqameera jedhamee himannaa abbaa qabiyyummaa dhiyeessisuu danda'uuf ulaagaa akkamiitu guutuu qaba kan jedhus dhimma ilaalamuu qabudha.³² Haala kanaan, namni tokko sadarkaa hagamiitiin qabeenyicha to'achuu qaba kan jedhu adda baafachuuf, amala qabeenyichaa, itti fayyadamuudhaan faayidaa abbaan qabiyyichaa argatu bu'uura taasifamee ilaalamuu qaba.³³

2.2. FIRIIWWAN DUBBII HIMANNAA MIRGA ABBAA QABIYYUMMAA LAFA MAGAALAA

Akkuma armaan olitti kaasne, labiin liizii Lak. 721/2004 keewwata 4 fi 5 (1) jalatti, namni kamiyyuu sirna liiziitiin ala lafa magaalaa qabachuu akka hin dandeenye ibsameera. Namni haala kanaan lafa akka qabatu hayyamameef qaama ilaallatu waliin waliigaltee liizii mallatteessuu akka qabus keewwata 16 (1) jalatti tumameera. Labsichi keewwata 17 (1) jalatti immoo nama hayyama argate kanaaf waraqaan ragaa liiziin qabachuu agarsiisu kan kennamuuf ta'uu tuma.

Gama birootiin, labiin Galmeessa Mirga Qabiyyee Lafa Magaalaa, Labsii Lakk.818/2006 keewwata 2(14)'tti waraqaan ragaa mirkaneessa mirga qabiyyee, sanada mirga itti fayyadama lafaa qabaachuu mirkaneessuuf qaama galmeessuun kennamu ta'uu ibsa. Labiin kun itti fufuun, keewwata 42 jalatti namni waraqaan ragaa mirga abbaa qabiyyummaa kennameef akka abbaa

²⁹ Akkuma 28^{ffaa}.

³⁰ Akkuma 29^{ffaa}.

³¹ Akkuma 30^{ffaa}, F.118.

³² Akkuma 31^{ffaa}, F.144.

³³ GL Peiris, *Olitti yaadannoo 23^{ffaa}*, F.293.

qabiyyee lafichaafi abbaa qabeenyaa mana laficharra jiruutti tilmaamama jechuun tumeera.

Haala kanaan, namni tokko mirga abbaa qabiyyummaa lafa magaalaa qabaachuu isaa agarsiisuuf qaamni aangoo qabu kan hayyameef ta'uu yookiin bu'uura seeraatiin mirgichi kan itti darbe ta'uu mirkaneessuu qaba. Kunis kan mirkanaa'u waliigaltee liizii mallatteeffame, waraqaa ragaa, yookiin ragaa rogummaa qabu biroo dhiyeessuudhaan ta'uu danda'a. Firiwwan dubbii himannaa keessatti ibsamuu qabanis akkaataa seerri jedhutti kan hayyamameef ta'uu yookiin mirgicha kan argate ta'uu (seenaa gochoota seeraa duuba isaa jiran ibsuudhaan), ulaagaawwan Seera Deemsa Falmii Fariiroo Hawaasaa (kana booda, SDFHH) keewwata 222 fi 225 jalatti ibsamani dha.

2.3. FIRIIWWAN DUBBII HIMANNAA ABBAA QABIYYUMMAA (JEEQUMSA) LAFAA

Bu'uura Heera Mootummaa Rippablika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa fi Naannoo keenyaa keewwata 40 (3)'tiin mirga abbaa qabeenyummaa lafa irratti kan qabu mootummaafi uummatadha. Yaadni abbummaa kun heeraan kan gudunfame waan ta'eef, namni dhuunfaa haala kamiiniyyuu (akkaataa SHH keewwata 1168'tiin is ta'u) lafa irratti mirga abbaa qabeenyummaa argachuu hin danda'u. Lafa ilaalchisee, namoonni dhuunfaa mirga itti fayyadamummaa dhuunfaan argachuu (qabachuu) waan danda'aniif, akka qabeenya tajaajila uummataa (public domain), qabeenya tajaajila waliinii uummataatiif qofa ooluuttis kan fudhatamu miti.

Mirgi itti fayyadamaa kun sirna seeraan diriire bu'uura godhatee kan argamu ta'ullee namni dhuunfaa sirna diriire kana osoo hin hordofiin yeroo itti lafa magaalaa qabatamaatti seeraan ala qabatu, yookiin dirqamoota adeemsa keessa akka raawwataniif seerri irratti gate (fakkeenyaaf, hayyama ijaarsaa fudhachuu) kabajuu dhiisuudhaan callisee yeroo itti qabatee turu ni mul'ata. Adeemsa seera bulchiinsa lafa magaalatiin ta'een ala qabachuunifi ijaarsa irratti gaggeessuun bu'aa seeraa ijaarsicha diigsisuufi itti gaafatamummaa yakkaa kan hordofsiisu dha. Itti gaafatamummaan kun jiraatus haalli itti ijaarsi diigamu, qabiyyeen gadi lakkisiifamufi yakkaan itti gaafatamu adeemsa mataa isaa kan seeraan diriire waan qabuuf adeemsonni seeraan taa'an kun qaama ilaallatuun hordofamuu qabu.

Akkaataa SHH keewwata 1140'tiin namni lafa magaalaa dhugumaan qabatee to'annoo isaa jala galfatee itti ajajaa jiru tokko himannaa abbaa qabiyyummaa (jeequmsaa) nama dhuunfaa biroo irrattis ta'e qaama mootummaa lafa bulchu irratti dhiyeessuun seera biyya keenyaatiin hin dhorkamne. Akka bu'uuraatti, qaamni mootummaa aangoo lafa bulchuu qabu tokko wayita himatamu lafti kan uummataati sababa jedhu qofa akka deebii ittisaatti waan dhiyeesseef, himannaan abbaa qabiyyummaa kufaa ta'uu hin danda'u. Himannaan abbaa qabiyyummaa himannaa furmaata yeroo, hanga falmii biroon gaggeeffamee namni bu'uura seeraatiin mirga qabu adda bahutti, dhimmicha tursiisuuf kan dhiyaatuufi mirga biroo kan hin uumne waan ta'eef, gocha humnaa yookiin giddu lixxummaa adeemsa seeraatiin ala uumamu (qaama mootummaatiinis ta'e nama dhuunfaatiin) kan ittisudha. Kana malees, dhimmi qabiyyee dhimma mirga seera irraa maddu (title) waan hin taaneef, namni seeraan ala qabate akkaataan itti gadi lakkisiifamu Dambii Lakk.182/2008 keewwata 2 (17) fi 2 (18) jalatti tumameera waan ta'eef, haala kanaan, adeemsa seeraa ibsame hordofuudhaan seera kabachiisuun jeequmsa hin ta'u. Adeemsa seeraatiin ala yookiin tarkaanfii bu'uura seeraa hin qabne fudhachuuf deemuun garuu jeequmsa ta'uu danda'a.

Namni haala kanaan himannaa abbaa qabiyyummaa lafaan wal qabatu dhiyeessus, firiiwwan dubbii; dhugumaan lafa qabatee itti ajajaa jiraachuu isaafi namni himatame qabiyyicha adeemsa seeraatiin ala jalaa fudhachuu isaa yookiin bu'uura seeraatiin ala jeequu isaa ibsuu danda'uu qaba. Firiiwwan dubbii kun SHH keewwata 1140 fi 1149 jalatti ibsamaniiru. Kana malees, akkaataa SDFHH keewwata 225'tiin lakkoofsa addaa yookiin daangaa qabeenyichaa ibsuu qaba.

Seerichi keewwata 1149 (3) jalatti himatamaan dafee haala fashaleessuun hin danda'amneen gochicha raawwachuuf seera isa aangesse (seera adeemsa yookiin seera bu'uura) akka ibsu dirqisiisuun isaa falmiin himannaa abbaa qabiyyummaa adeemsa gabaabaafi adda ta'een kan ilaalamuu qabu ta'uu hubachiisa. Kunis namni himatame mirga bal'aa qabaachuu isaa qofa osoo hin taane mirga gocha jiddu lixxummaa raawwachuuf isa dandeessisu qabaachuu ibsuu akka qabu namatti agarsiisa. Kana malees, namni himatame, haalli qabannaa himataa hanqina kan qabu ta'uu (humnaan yookiin seeraan ala qabamuu) ibsuun mirkaneessuus ni danda'a. Himatamaan seeraa-alummaa isaa kaasee yoo falme, himataan immoo seera qabeessummaa qabiyyee isaa sadarkaa mirkaneessa ragaa barbaadamuun hubachiisuun irraa eegama.

3. IBSA, XIINXALAAFI GUDUNFAA DHIMMA QABATAMAA

3.1. IBSA DHIMMICHAA

Dhimmi xiinxalaaf ka'umsa ta'e kun dhimma Dhaddacha Ijibbaataa MMWO'tiin iyyataa Gulummaa Lataa fi waamamaa Qaadii Haajii gidduutti galmee lakk.404353 ta'e irratti dhaddacha gaafa 19/11/2014 ooleen ilaalamee murtii argatedha.

Dhimmichi kan eegale Mana Murtii Aanaa Magaalaa Adaamaa irraa yemmuu ta'u, iyyataan ammaa (himataan jalaa) himannaa jalqaba waamamaa ammaa (himatamaa jalaa) irratti dhiyeesseen; iddoo mana jireenyaa Magaalaa Adaamaa ganda Gooroo keessatti argamu, kaaree meetira 200 ta'e, lakkoofsa kaartaa 763/2012n gaafa 22/12/12 maqaa kootiin naaf kennamee, hayyama ijaarsaa itti baafadhee dhakaa konkolaataa 6 fi cirracha konkolaataa 1 irratti buuse naannawaa isaa qotee qopheesse, kan bu'uurri isaa ijaaramee ture, waamamaan kun mirga tokko osoo hin qabaatiin gaafa 29/11/13 dhoksaan ijaarsa mana jireenyaa gaggeessuun jeequmsa waan uumeef jeequmsa narraa dhaabee mana jireenyaa humnaan ijaaraa jiru baasii mataa isaatiin diigee lafa koo akka gadi naaf lakkisu jedheera.

Waamamaan ammaa gama isaatiin deebii kenneen iddoo lafa falmii kaase magaalaa Adaamaa bakka Coqonuu jedhamutti argamu lakkoofsi Bilookii 14, lakkoofsi parsilii isaa 22 ta'e lafa kaaree meetira 105 lakkoofsa nagahee 471610n qarshii 5808.50 itti kaffalee gaafa 16/12/2000 carraadhaan argadhee, kaartaa itti baafachuuf bulchiinsi magaalaa baakloogiin naaf kennuuf hanga qajeelfamni kennamutti turi naan jennaan kiraa manaa kaffaluu waanin dadhabeef iddoo carraan argadhe kana irratti mana sarviisii ijaarradhee Bulchiinsa Magaalaa fi Gandaa beeksisee qabadhee, itti fayyadamaa kanan jirudha malee jeequmsa uumuun lafa iyyataa jalaa hin qabanne. Iddoon kun harka iyyataa galee qabate kan itti hin ajajne waan ta'eef kaartaa qabaachuun qofti abbaa qabeenyaa isa hin taasisu. Iyyataan iddoo kana irratti dhakaa fi cirracha buuse waan hin qabneef, jeequmsa lafa isaa irratti uumames waan hin jirreef himanni qabiyyee mirga irraa hin qabne irratti dhiheesse kufaa naaf haa ta'u jechuunfalmeera.

Itti aansuun, Manni Murtii Aanaa bitaa fi mirga falmisiisuun, ragaa namaa walfalmitootaa dhagahuun; akkasumaas, waajjira ulchiinsaafi ittifayyadama lafa magaalaa irraa qulqulleeffatee dhuma irrattimurtiikenneen; iddoon lafa

falmii kaase, kan bal'inni isaa kaaree meetira 105 ta'ee fi waamamaan naaf kenname jedhu kaartaa iyyataa lakk.763/2012 keessatti hammatame jiraachuun isaafi dursee kan kenname iyyataadhaaf ta'uun waan mirkanaa'eef, dhaddachi Ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Federaalaas Lak.G. 36645 ta'e (Jildii 9^{ffaa}) irratti namni himannaa jeequmsi narraa haa dhaabbatu jechuun dhiyeessu karaa seera qabeessaan harka isaa galfachuu mirkaneessu qaba jechuun murteesse waan jiruuf, waamamaan jeequmsa qabiyyee lafa iyyataa irratti uume dhaabee, mana ijaare baasii mataa isaatiin akka irraa kaasu jechuun murteesseera.

Itti fufuun, dhimmichi Mana Murtii Olaanaa Godina Adda Adaamaa gahee manni murtichaas; himataan jalaa qabiyyee falmiif sababa ta'e dursee fudhatee kan hayyama ijaarsaa itti qabu waan ta'eef komii himatamaan jalaa dhiyeesse fudhatama hin qabu kan jedhe yemmuu ta'u, itti aansuunis komiin Dhaddacha Dhaabbii Bahaa MMWotiif dhiyaateera. Dhaddachi kun immoo; ragaa namaa bitaafi mirgaa wayita madaallu himataan jalaa dhagaa qofa laficharra kan buuse yemmuu ta'u, himatamaan jalaa immoo mana irratti ijaareera waan ta'eef, dhimmi falmii mirga abbaa qabiyyummaas haala biroodhaan kan ilaalamuu danda'u ta'uun akkuma jirutti ta'ee madaallii ragaatiin kan laficha to'annoo isaa jala galfatee jiru himatamaa jalaa waan ta'eef manneen murtii jalaa himatamaan jalaa jeequmsa akka dhaabu jechuun murteessuun isaanii sirrii miti jechuudhaan bu'uura SDFHH keewwata 348 (1)'tiin murtiiwwan manneen murtii jalaa diigeera.

Kanatti aansuun, himataan jalaa (iyyataan dhaddacha ijibbaataa) murtiin Dhaddacha Dhaabbii Bahaa MMWotiin kenname dogoggora bu'uura qaba jechuudhaan dhaddacha Ijibbaataa MMWO'tti iyyatee, dhaddachichi immoo; iddoon falmii jeequmsaa kanaaf ka'umsa ta'e lafa daangaa Magaalaa keessatti argamu waan ta'eef, eenyuuf karaa seera qabeessa ta'een kennamee to'annoo isaa jala galchuun dhugaan itti ajajaa ture kan jedhu ijoo dursee bu'uura SHH keewwata.1140 fi 1141'tiin ilaalamuu qabudha. Qabiyyee lafa magaalaa irratti mirgi kan argamu dursa qabachuun osoo hin taane qaama lafa bulchuuf aangoo qabu irraa karaa seera qabeessa ta'een argachuunidha. Karaa seera qabeessa ta'een kennamuun isaa immoo kan mirkanaa'u kaartaa pilaanii iddoo lafti itti argamu mirkaneessu qaama ilaallatuun yoo kenname dha. Kanaan ala, haalli qabannaa isaa seeraa ala ta'ee, ragaan dhiyaatu ragaa rogummaa fi fudhatama seeraa qabu ta'uu hin danda'u.

Bu'uura kanaan, iyyataan iddoo falmii kaase bara 2012 seeraan kan argate ta'uufi kaartaa fi pilaanii iddicha mirkaneessu kan itti kennameef ta'uufi darbee heyyama ijaarsaa illee kan itti baafatee jiru ta'uu, ijaarsa gaggeessuuf dhakaafi cirracha ijaarsaaf oolu laficha irratti kan buufate ta'uufi osoo waamamaan mana hin ijaarin to'annaa isaa jala galfatee dhugaadhaan kan itti ajajaa ture ta'uun firii dubbii jalatti mirkanaa'ee jiru dha. Waamamaan ammaa iddoon falmii kaase bara 2000 keessa baakloogiin naaf kenname jechuun haa falmuuyuu malee kaartaa fi pilaanii iddicha agarsiisu kan itti hin qabneefi kan isaaf hin kennamiin akka ta'e hayyama ijaarsaa illee kan itti hin qabne ta'uufi gaafa iyyataan ijaarsa gaggeessu dhaqee jeequmsa uumee, nama ijaaru dhaqee irraa ari'ee halkan mana ijaaree kan bule ta'uun isaa waan mirkanaa'ee jiruuf, kan inni ijaares qabiyyee seera qabeessaan iyyataadhaaf kenname keessatti waan ta'eef, ijaarsichis ijaarsa seeraan alaa waan ta'eef, haala kanaan waamamaan dhuma ji'a Adooleessaa bara 2013 keessa jeequmsa uumee ofii isaa qabatee ijaarsa seeraan alaa qabiyyee iyyataa ammaa irratti gaggessee osoo jiruu Dhaddachi Dhaabbii Bahaa MMWO himatamaan jalaa jeequmsa hin uumne jechuun murtiiwwan manneen murtii jalaa diiguun sirrii miti jechuun murtii Dhaddacha Dhaabbii Bahaa MMWO diigee, murtiiwwan Mana Murtii Ol'aanaa fi Aanaa cimseera.

3.2. XIINXALA DHIMMICHAA

Dhimma armaan olitti kaasne bu'uura seerota rogummaa qabaniifi muuxannoo biyyoota biroo armaan olitti kaasneetiin wayita xiinxallu;

1. Akka SHH keewwata 1140 fi seerota lafa magaalaa bulchuuf bahan irraa hubatamutti, firiiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaafi himannaa mirga abbaa qabiyyummaa adda adda waan ta'eef, firiiwwan dubbii kun haala qabatamaa dhugumatti jiru tokkoofi mirga seera irraa maddeen kan wal qabatan waan ta'eef, seerri biyya keenyaa adda addatti bahuu qabu jechuun ifatti tumuu baatus muuxannoo biyyoota ambaa irraa adda adda ta'uun isaanii waan hubatamuuf, SHH keewwata 1149 gadi qabnee yoo ilaalles firiiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaa keessatti dirqama eeramuu qaban adda baasuun kan ulfaatu waan hin taaneef, dhaddachi Ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Oromiyaa haala wal makaa ta'een ilaaluun isaa sirrii miti.

2. Dhimmicha ka'umsarraa wayita ilaallu, iyyataan ammaa himannaa dhiyeesse keessatti gama tokkoon dhimma to'annoo ofii jala galfatee dhagaafi cirracha irra buusee dhugumaan itti ajajaa jiraachuu (mata-duree himannichaa irraas akka hubatamutti), gama birootiin immoo karaa seera qabeessa ta'een iddoo mana jireenyaa argatee, kaartaa itti baafatee, hayyama ijaarsaas itti fudhatee jiraachuu waan ibseef, kun immoo himannaan abbaa qabiyyummaafi himannaan mirga abbaa qabiyyummaa wal makuu waan agarsiisuuf, himannaa abbaa qabiyyummaa keessatti dhimmi mirga seeraa irraa maddee ka'uu akka hin qabnes (hin barbaachisne) kaasnee waan jirruuf³⁴, manneen murtii iyyataan ammaa seerummaa akkamii akka barbaade, eegumsa seeraa tumaa kamii akka barbaade adda baafachuun fooyyessiisuun toora qabsiisuutu irra ture.
3. Filannoodhaan, akkuma muuxannoo biyya Ingiliz jennee armaan olitti kaasne (barreessitoonni tokko tokkos ³⁵ deeggaran), firiiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaafi mirga abbaa qabiyyummaa wal makanii wayita dhiyaatanitti, dhimmichi kan wal make ta'uun isaa gareewwaniif ibsamee, akka SHH keewwata 1149 (3)ttis himatamaan dhimma mirga abbaa qabeenyummaa deebii keessatti kaasuu hin danda'u jedhamee ifatti waan hin dhorkamneef, dhimmi himannaa abbaa qabiyyummaa (himannaa jeequmsaa) dursee ilaalamee, namni himannaa dhiyeesse sun kan barbaadu yoo ta'e dhimma himannaa mirga abbaa qabiyyummaas achuma irratti qulqulleffatanii murtii kennuunis filannoo gaarii ture.
4. Dhimmicha keessatti, dhimmi mirgaafi dhimmi hariiroo qabatamaa wal keessa dhiyaatee osoo jiruu, iyyataan ammaa ragaa barreeffamaa isa barbaachisu hunda (hayyama ijaarsaa dabalatee), kan mirga qabaachuu isaa agarsiisu (madda mirgaa) dhiyeeffatee osoo jiruu Dhaddachi Dhaabbii Bahaa MMWO 'dhimmi mirga abbaa qabiyyummaa addatti ilaalama' jechuun bira darbuun isaas adeemsa bu'a qabeessa waan hin taaneef, iyyataan ammaa gama hundaan falmuuf ragoolee isa dandeessisan dhiyeessee osoo jiruu fedhii (gaaffii) iyyataa ammaa osoo hin hubatiin, kaka'umsa ofiitiin gara tokkotti luucsee dhimmicha keessummeessuun sirrii hin turre.

³⁴ Muradu Abdo, *Olitti yaadannoo 16^{ffaa}*.

³⁵ GL Peiris, *Olitti yaadannoo 23^{ffaa}*.

5. Kaayyoo Seera Deemsa Falmii Hariiroo Hawaasaa (dhimma tokko baasii xiqqaadhaan, yeroo gabaabaa fi haala haqa qabeessa ta'een keessummeessuu kan jedhu) bu'uura godhannee yoo ilaalles; adeemsa itti Dhaddachi Dhaabbii Bahaa MMWO murteesse bu'a qabeessa waan hin taaneef, darbee darbee immoo qabatama galmee manneen murtii irraa akka hubatamutti, ijooon dubbii dhimma mirgaatiin wal qabatu falmii himannaa abbaa qabiyyummaa (jeequmsaa) keessatti ilaalameera jedhamee bu'uura SDFHH keewwata 5'tiin wayita itti kufaa ta'u waan jiruuf, dhimmi mirgaas bakka tokkotti qulqullaa'ee furmaata akka argatu taasisuun rakkoo gama kanaan uumamuu malus waan hambisuuf ija kanaanis ilaaluun barbaachisaadha.
6. Himatamaan jalaa deebii kenne keessatti mana ijaaruu isaa (akka falmii iyyataa ammaatti immoo jeequu isaa) haalee bakka hin jirretti, inumaayyuu himatamaan jalaas mirga abbaa qabiyyummaa nan qaba jedhee falmaa bakka jirutti, manneen murtii akkaataa SDFHH keewwata 246tiin ijoo dubbii; iddoo manni irratti ijaarame jedhame irraa mirga kan qabu himataa jalaatimoo himatamaa jalaati? jedhu qabatani ija seera bu'uuraa rogummaa qabuutiin ilaalu osoo qabani gama kanaan ilaalu dhabuunis hanqinadha.
7. Dhaddachi Dhaabbii Bahaa MMWO murtii kenne keessatti, xiinxala manni murtii Aanaafi Ol'aanaa murtii dirqisiisaa dhaddachi Ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Federaalaa kenne waliin walbira qabuun taasisan ilaalchisee callisee bira darbuun isaa, Dhaddachi Ijibbaataa MMWO immoo xiinxala Dhaddachi Dhaabbii Bahaa MMWO 'dhimmi mirga abbaa qabiyyummaa addatti ilaalama' jechuun kaase caallisee bira darbuun isaas, dogoggora murtiiwwan manneen murtii jalaa sirreessuuf dhamaatiin taasifamuu dhabuu waan agarsiisuuf, adeemsa xiinxala murtii sirrii hin taanedha.
8. Dhaddachi Dhaabbii Bahaa MMWO, eenyutu dhugumatti laficha to'atee jira? ijoo jedhu wayita madaalu, iyyataan ammaa dhagaafi cirracha laficharra dursee buusee jiraachuu isaa ibsee garuu dhagaafi cirracha irra buusuun laficha to'atee dhugumaan itti ajajaa jira jechisiisuuf gahaa akka hin taanetti haalli itti ibses hanqinaa kan qabu dha.

3.3. GUDUUNFAA

Armaan olitti, maalummaa qabiyyee fi mirga abbaa qabiyyummaa lafaa, firiiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaafi himannaa mirga abbaa qabiyyummaa keessatti ibsamuu qabanii fi dhimma qabatamaa dhaddacha Ijibbaataa MMWO ilaalleerra. Dhimma qabatamaa dhiyaate keessatti firiiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaafi himannaa mirga abbaa qabiyyummaa wal makanii kan dhiyaatan yemmuu ta’u, manneen murtii sadarkaan jiran bifa garaagaraatiin ilaalaniiru. Dhaddachi Ijibbaataa MMWO immoo gosoota himannaa kana walitti makuudhaan bifuma tokkoon ilaaleera. Xiinxala dhimmaa taasifame kana keessatti seeronni biyya keenyaa fi muuxannoon biyyoota biroo sakatta’amaniiru. Haala kanaanis, qabiyyee jechuun hariiroo qabatamaatti namni tokko qabeenya tokko waliin qabu kan ilaallatu ta’uufi mirga abbaa qabiyyummaa jechuun mirga seeraa irra madde ta’uun ibsameera.

Kana malees, firiiwwan dubbii himannaa abbaa qabiyyummaafi himannaa mirga abbaa qabiyyummaa adda adda ta’uun, haalli itti mirkanaa’us adda adda ta’uun adda baheera. Barreeffamicha keessatti sababoota maaliitiif qabiyyeedhaaf eegumsi taasifame kan jedhus ilaalameera. Dabalataan, wayita firiiwwan dubbii wal makanii dhiyaatan, keessattuu dhimmi mirga seera irraa maddes wayita ka’u, gaaffiin abbaa dhimmaa himannaa dhiyeessee maal akka ta’e qulqullaa’ee bakka tokkotti yoo ilaalame bu’a qabeessa ta’uu akka danda’us ibsameera.

Dhuma irratti, dhimmi himannaa abbaa qabiyyummaa lafaan wal qabatu firiiwwan dubbii akkamii qabatee dhiyaachuu akka qabu, deebiin ittisaa bifa akkamii qabaachuu akka qabu kaasnee ilaalleerra waan ta’eef, dhimmoonni seera fooyyessuun ifoomuu qaban akkuma jirutti ta’ee, ulaagaa seericha irra taa’e bu’uura taasifannee akkaataa kaayyoon seerichaa galma gahuu danda’uun tumaalee SHH fi seera bulchiinsa lafaa hojiirra oolchuu qabna.
